

jedynie z pracą D. Chitty – *The Desert a City*, (Oxford 1966, ss. 222). Istnieje więc zatem już pewna tradycja tego renomowanego ośrodka w edycji prac naukowych o pustelnicznym ruchu w Egipcie. Harmless sam ustosunkowuje się do dzieła swego poprzednika, które nazywa „a work of genius” (s. X). Praca Chittyego, wybitnego znawcy naszej kwestii, zdaniem Harmlessa, zawiera tak skondensowaną wiedzę o mnichach na pustyni, że wydaje się być zbyt trudna dla czytelników początkujących w tego rodzaju lekturze. Ponadto Chitty poświęca tylko siedemdziesiąt stron Egiptowi. Stwierdzamy nie tylko odwołując się do opinii Harmlessa, ale i na podstawie lektury jego dzieła, że omawiana przez nas monografia jest bardziej wyczerpującą prezentacją egipskiego monastycyzmu i posiada większe walory dydaktyczne niż Chittyego. Zresztą, najkorzystniej byłoby wydać w języku polskim obie te publikacje. Nie ulega wątpliwości, że byłyby one bardzo cennym uzupełnieniem pewnej luki w tym zakresie w polskojęzycznej literaturze.

Nie dysponujemy w języku polskim pracą, która by w sposób podręcznikowy wprowadziła nas w historię i teologię ruchu pustelnicznego w Egipcie. Mamy wprowadzić monografię M. Kaniora – *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1. *Starożytność* (Kraków 1993, ss. 398), ale dzieło to z założeń ukierunkowane na prezentację całości monastycyzmu, Egiptowi poświęca jedynie jedną czwartą tomu; nie ma tam też gruntowniejszej prezentacji myśli teologicznej; ponieważ autor skupia się na historii ruchu, więc jego publikacja obejmuje bardziej zakres historii Kościoła niż patrologii. Natomiast książka R. Przybylskiego – *Pustelnicy i demony* (Kraków 1994), należy do dziennikarskiej i bardzo subiektywnej eseistyki. Tak więc dzieło Harmlessa stanowiłoby pierwszą popularnonaukową monografię poświęconą *sensu stricto* zagadnieniu wczesnochrześcijańskiego ruchu monastycznego w Egipcie.

Leon Nieścior OMI – Poznań, UAM

Ks. Stanisław JÓZWIAK, *Państwo i Kościół w pismach św. Augustyna*, Lublin 2004, Wydawnictwo KUL, ss. 235.

Życie chrześcijanina rozgrywa się na skrzyżowaniu, na którym dochodzi do spotkania dwóch zupełnie różnych rzeczywistości – państwa i Kościoła. Jest on jednocześnie obywatelem konkretnego kraju, mającym wobec niego rozmaite obowiązki moralne lub prawne, ale jednocześnie należy do wspólnoty, która, będąc w swej istocie rzeczywistością Bosko-ludzką, wykracza poza doczesne „tu i teraz”. Chrześcijanin trwa więc w swoistym napięciu pomiędzy byciem w świecie, a byciem już „nie z tego świata”. Taka sytuacja sprawia, że zagadnienie relacji pomiędzy Kościołem a państwem staje się przedmiotem zarówno badań naukowych, jak i konkretnych rozwiązań prawnych dotyczących obu

rzeczywistości, a nawet wędruje „pod strzechy”, będąc przyczyną wielu dyskusji na temat udziału Kościoła w życiu publicznym państwa. Wydaje się więc, że konieczną rzeczą jest podjęcie na nowo chrześcijańskiej refleksji nad tą kwestią, mając na uwadze dotychczasowe odpowiedzi, udzielane w historii.

Książka ks. Stanisława Józwiaka nie tylko zachęca do takiego właśnie rozważania, ale jest też propozycją przemyślenia relacji Kościół – państwo w dialogu ze św. Augustynem. Stworzona bowiem przez Biskupa Hippony koncepcja państwa i Kościoła w kontekście ich roli w doczesnej społeczności, wywarła ogromny wpływ na kulturę zachodnią. Z tego też powodu powstało już wiele prac próbujących ukazać myśl Augustyńską (por. J.N. Figgis, *The political aspects of St. Augustine's City of God*, London 1921; O. Schilling, *Die Staats- und Soziallehre des hl. Augustinus*, Freiburg 1910), ale były to dzieła, które ujmowały interesujące nas zagadnienie w kontekście jedynie filozoficzno-teologicznym, odrywając je tym samym od historycznego kontekstu. Zbyt słabe odniesienie do sytuacji społeczno – historycznej, w której te koncepcje powstały, może znacznie utrudnić odczytanie myśli św. Augustyna. Ks. Józwiak swoją pracą wypełnia tę lukę, ukazując idee Biskupa Hippony w kontekście historycznym oraz uwzględniając aspekt prawny zagadnienia.

Św. Augustyn żył i działał w czasie niezwykle istotnym dla chrześcijańskiej cywilizacji. Nastąpiła wówczas chrystianizacja życia publicznego w Cesarstwie Rzymskim. Jednocześnie jest to czas kryzysu państwa, które coraz słabiej opiera się barbarzyńskim ludom nadchodzącym z północy. Dlatego wydaje się, że pisma Biskupa Hippony stanowią cenne świadectwo rozwoju myśli chrześcijańskiej odnośnie do roli państwa w życiu chrześcijańskim, a jednocześnie pozwalają bliżej przyjrzeć się sposobowi, w jaki człowiek wierzący może odnaleźć się w rzeczywistości państwa nawet wtedy, gdy znajduje się ono w kryzysie.

Materiałem źródłowym pracy są dzieła św. Augustyna, które ukazują wkład Biskupa Hippony w tworzenie i wprowadzanie w życie koncepcji, określających pozycję prawną Kościoła w państwie i relację państwa do Kościoła. Fragmenty tych dzieł w oryginalnym, łacińskim brzmieniu ks. Józwiak często podaje w przypisach, co jest jednym z atutów jego książki. Podstawowym źródłem stanowiącym przedmiot jego badań jest *De civitate Dei*, które zawiera syntezę augustyńskiego poglądu na świat i człowieka ujmowanego jako byt społeczny, wchodzący w relacje z innymi ludźmi. Właściwe zrozumienie idei Biskupa Hippony wymagało również odwołania się do innych jego dzieł, zwłaszcza tych, które dostarczają materiału badawczego, dotyczącego konkretnych zagadnień życia publicznego. Ks. Józwiak korzysta więc obficie z listów św. Augustyna, będących świadectwem jego kontaktów z przedstawicielami władz państwowych. Zawierają one bowiem zarówno konkretne rozwiązania problemów związanych z funkcjonowaniem Kościoła w rzymskiej Afryce, jak również chrześcijańskie rozumienie życia publicznego. Autor odwołuje się również do kazań (*Sermones*) Biskupa Hippony i jego komentarzy do psalmów (*En-*

narrationes in Psalmos), a także do pism antydonatystycznych, wśród których najczęściej przywoływanym jest dzieło *Contra Faustum*.

Zaletą pracy jest osadzenie omawianych idei w realiach historyczno-społecznych Cesarstwa, co znacznie ułatwia właściwe zrozumienie myśli św. Augustyna. Ponieważ jednak do uchwycenia tego kontekstu niezbędna jest znajomość realiów prawnych starożytnego Rzymu, dlatego w pracy obficie wykorzystane zostały także źródła jurydyczne, takie jak: *Codex Theodosianus*, *Corpus Iuris Civilis* czy rozporządzenia cesarskie z IV i V wieku.

Koncepcja państwa i Kościoła, stworzona przez Biskupa Hippony, wywarła ogromny wpływ na losy cywilizacji zachodniej. Dlatego nieustannie prowadzone są badania z zakresu tej tematyki. Ks. Józwiak w swej pracy przywołuje obszerną literaturę przedmiotu zarówno polską, jak i obcojęzyczną (ss. 219-236). Autor korzysta zatem z wyników prac nad terminologią augustyńską, prowadzonych m.in. przez R.T. Marshalla (*Studies in the political and socio-religious terminology of the „De Civitate Dei”*, London 1952) i J.D. Adamsa (*The Populus of Augustine and Jerome. A study in the patristic sense of community*, London 1971), a w zakresie relacji państwo – Kościół z badań m.in. H. Rahnera (*Kościół i państwo we wczesnym chrześcijaństwie*, tłum. M. Radożycka, Warszawa 1986), W. Kornatowskiego (*Społeczno-polityczna myśl św. Augustyna*, Warszawa 1965), W. Stevensona (*Christian love and just war: moral paradox and political life in St. Augustine and his modern interpreters*, Macon 1987). Autor często odwołuje się również do opracowań takich autorów jak A. Ducloux (*Ad Ecclesiam confugere: Naissance du droit d’asile dans les Eglises*, Paris 1994), E. Hermann (*Ecclesia in Re Publica. Die Entwicklung der Kirche von pseudostaatlicher zur staatlich inkorporierter Existenz*, Frankfurt 1980) czy K. Raikas (*St. Augustine on juridical duties: some aspects of the Episcopal Office in Late Antiquity*, w: *Collectanea Augustiniana. Augustine: second founder of the Faith*, red. J.C. Schnaubelt – F.V. Fleteren, New York 1990), które dotyczą instytucji prawnych określających pozycję Kościoła w strukturach Cesarstwa Rzymskiego.

Książka podzielona została na cztery rozdziały. W pierwszym, pt. „Civitas Dei i civitas terrena w myśli prawnej św. Augustyna” (ss. 22-64), przedstawiona jest augustyńska idea dwóch mistycznych społeczności: *civitas Dei* (duchowa ojczyzna kochających prawdziwego Boga, czekających na zbawienie lub już się nim cieszących) oraz *civitas terrena* (państwo doczesne opanowane miłością własną). Relacje, jakie między nimi zachodzą, stanowią tło dla wzajemnych stosunków Kościoła i państwa. Istotną rolę odgrywa tu koncepcja człowieka i społeczeństwa. Zrozumieć państwo i Kościół można dopiero wtedy, gdy podejmie się próbę zrozumienia człowieka. Jest to istotny wkład św. Augustyna do refleksji nad państwem, co ks. Józwiak mocno podkreśla. Człowiek i jego podstawowa sytuacja grzechu pierwotnego, który ma swoje skutki społeczne stanowi najgłębszą podstawę istnienia państwa i jego relacji do

Kościoła. Do określenia tej relacji konieczne jest również wprowadzenie na grunt chrześcijański rzymskich pojęć prawnych takich jak: *populus, civitas, res publica, iustitia, pax*, które autor poddaje analizie filologiczno – historycznej wydobywając ich znaczenia. Analiza tych pojęć przyczynia się do ścisłości terminologicznej i ułatwia zrozumienie myśli autora *De civitate Dei*.

W rozdziale drugim pt. „Nauka św. Augustyna o państwie” (ss. 65-106) ks. Józwiak omawia teorię państwa w myśli Biskupa Hippony, czyli jego genezę i istotę. Sens istnienia państwa wiąże się ze społeczną naturą człowieka, ale również z konsekwencjami grzechu pierworodnego, ponieważ po grzechu człowiek nie jest skłonny do współdziałania z innymi w ramach państwa i dlatego każda współpraca międzyludzka musi być odtąd stymulowana przez aparat władzy. Autor nie ogranicza się jedynie do analiz filozoficzno-teologicznych, lecz zgodnie z założeniem pracy ukazuje ich skutki w konkretnych koncepcjach św. Augustyna, dotyczących np. wojny sprawiedliwej czy problematyki ustrojowej. Natomiast w rozdziale czwartym, pt. „Instytucje określające rolę Kościoła w porządku prawnym państwa w piśmiennictwie św. Augustyna (ss. 157-210) omawiając relacje pomiędzy państwem a Kościołem, przedstawia Biskupa Hippony jako pasterza zaangażowanego w sprawy powierzonej mu wspólnoty i ukazuje różne jego rozstrzygnięcia w sprawach sądowych oraz praktyce duszpasterskiej.

Rozdział trzeci, pt. „Współpraca Kościoła i państwa według św. Augustyna” (ss. 107-156) istotny dla całości pracy, jest poświęcony ściśle omówieniu augustyńskiej koncepcji współpracy państwa i Kościoła. Autor analizuje najpierw pojęcie Kościoła oraz aspekty jego działania i istnienia, które odróżniają go od państwa, a następnie opisuje zasady wzajemnych kontaktów. Przedstawia w nim myśl Biskupa Hippony ukazując wielowymiarowość Kościoła i określając go jako *communio predestinatorum, communio sacramentorum i communio iustorum*. W ten sposób podkreślony został wyjątkowy charakter rzeczywistości, jaką jest *Ecclesia* i jej szczególna rola w życiu publicznym państwa. Równocześnie jednak autor zauważa obecne w myśli św. Augustyna przedstawienie Kościoła jako jednej z instytucji funkcjonujących w doczesności, a różniącej się od państwa własnymi celami, zakresem oddziaływania czy też metodami i środkami sprawowania władzy. Ujęcie takie, jak zauważa ks. Józwiak, prowadzi do ograniczenia znaczenia pojęcia *Ecclesia*, ale jednocześnie czyni je bardziej zrozumiałym dla osób niewierzących i umożliwia prowadzenie dialogu z państwem.

Wartością omawianej książki jest również ukazanie św. Augustyna jako zaangażowanego w życie państwa i podejmującego refleksje nad jego problemami ujętymi z chrześcijańskiego punktu widzenia. Autor przytacza przede wszystkim korespondencję św. Augustyna z przedstawicielami władzy, wyrażającą troskę o pokój, bezpieczeństwo publiczne oraz sprawiedliwość społeczną, a także przytacza wypowiedzi Biskupa Hippony w sprawach ochrony osób

zagrożonych niesprawiedliwym lub zbyt surowym wyrokiem, dotyczące obrony skazańców i azylantów, potwierdzając tym samym odpowiedzialność Kościoła za zgodny z zasadami chrześcijańskiej wiary kształt państwowego wymiaru sprawiedliwości. Do szczególnie znaczących osiągnięć Biskupa Hippony zalicza ks. Józwiak wypracowanie chrześcijańskiej nauki na temat kary śmierci, tortur, kar cielesnych czy też koncepcje wojny sprawiedliwej oraz wspólnej walki Kościoła i państwa z heretykami, które wywarły ogromny wpływ na późniejsze wieki.

Problemy ukazane w prezentowanej książce okazują się zagadnieniami aktualnymi także w czasach współczesnych i to nie tylko w wąskim gronie specjalistów, ale interesującymi szeroki krąg czytelników zastanawiających się nad własnym miejscem w Kościele i państwie. Wiele tematów podjętych w pracy jest przecież wciąż żywo dyskutowanych na forum opinii publicznej, ponieważ są ściśle związane z chrześcijańską etyką, a i samo zagadnienie państwa w ostatnim czasie również stało się przedmiotem publicznej debaty. Wydaje się, że podejmując te zagadnienia, należałoby wędrować po drogach intelektualnej refleksji z przewodnikiem – myślicielem, w dialogu z którym można lepiej i głębiej przemyśleć podejmowane problemy. Warto więc rozpocząć tę przygodę ze św. Augustynem, a książka ks. Józwiaka jest doskonałym wprowadzeniem w myśl społeczno-teologiczną Biskupa Hippony.

Ks. Mariusz Terka – Częstochowa

Paweł JANISZEWSKI, *The Missing Link. Greek Pagan Historiography in the Second Half of the Third Century and in the Fourth Century AD*, The Journal of Juristic Papyrology Supplements VI, Warsaw 2006, David Brown Book Co., ss. XII + 531.

Badacze niechrześcijańskiej historiografii greckiej wieku III i IV w stopniu znacznie wyższym aniżeli pozostali filologowie klasyczni skazani są na korzystanie jedynie ze zbiorczych wydań testimoniów i fragmentów zachowanych przeważnie w późniejszej literaturze bizantyńskiej (*Historici Graeci Minores*, I-II, Lipsiae 1870-1871 – L. Dindorfa; *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I-V, Parisiis 1853-1885 – K. Müllera; *Fragmente der Griechischen Historiker*, I-II, Berlin 1923-1930 – E. Jacobyego). Od dzieła Herodiana (*Historia post Marcum Aurelium*) przez kolejne półtora stulecia nie przetrwał w całości do naszych czasów żaden tekst historyczny (wyjątkiem jest tu XI mowa Libaniosa: Ἀντιοχικός, która ze względu na treść jest często wzmiankowana w opracowaniach historiografii. P. Janiszewski wykluczył jednak Libaniosa ze swojej syntezy, gdyż z założenia poświęcona jest ona twórczości nie zachowanej, ss. 291-292).